

# PULA IMVULA

>> GROWING FOOD >> GROWING PEOPLE >> GROWING PROSPERITY >>



APRELE  
2018

## LERATO, GO ŠOMA KA MAATLA ke tšeо di bopago molemi



**K**e nnete gore lefaseng ka bophara setšhaba sa balemi se a tšofala. Maloba ke badile gore palogare ya bogolo bja balemi mo Afrika-Borwa ke mengwaga ye 62, mme kua Amerika ke mengwaga ye 55.

Lefaseng leo maemo a totodijo a dulago a fokodišwa, palo ya ka godimo ya balemi e a hlobaetša. Re swanetše go botšiša dipotšišo tše di fapogago go dipoledišano tša gonabjale ka bongnaga le tsenelo ya naga, go swana le ye: Na balemi ba bafsa ba kae?

Naga ya rena e lebanwe ke ditlhohlo (mathata) ka baka la katafalo ya baagi, toropofalo ya potlako le phetogo ya klimate – ba kae ba ba rutwago go ba balemi ba ka moso? Mabu le methopothlago ye re e dirišago e tilio hlokamelwa ke bomang gore e babalelwé ba ka moso? Ba kae boramahlale le batsebamobu ba bafsa ba ba tlogo eta dinyakišišo le tlhabologo pele, le ge e le go tšwetša pele theknolotši ya temo? Ke bomang ba ba tlo bago ba hlamegile go emela balemi dipoledišanong le bathei ba maikemišetšo le babuši? Go feta fao, ge palo ya balemi e

**Kgatišopaka ya Grain SA ya batšweletši ba ba hlabologago**

Bala ka gare:

**04** | Se dule o phuthile diatla dikgweding tša Aprele le Mei

**08** | Na kanola e ka tšeа maemo a mathomo e se kgale?

**11** | Tlhalošo ya Phokoletšo ya Tisele



04



06



09





## KOKO JANE O RE...

**N**ka ba ke se moo ke nyakago go ba gona, eupša ke leboga ge ke se fao ke bego ke le gona – *Habeeb Akande*.

Taodišwana ye e thoma ka tsopolu mabapi le go leboga, go bontša tebogo maphelong a rena a letšatši le letšatši. Leetong la rena la bophelo re dula re lebeletše tiragalo ye e tlogo latela – sehla se se tlago, Krisemose ye e tlago, ngwaga wo o tlago. Ga se gantsi re emago go lebelela morago le go akanya tšwelopele yeo e bilego gona.

Lenaneo la rena la tlhabollo le šetše le sepela mengwaga ya mmalwanyana. Ge re be re ahlola baphadišani magorong a a fapanego a phadišano ya Molemi wa Ngwaga, ke ile ka nagana ka moo re bego re le gona le moo re lego gona gona bjale – phapano ke ye kgol! Pele re ile ra thaba ge re kopana le molemi yo mašemo a gagwe a bego a hloka ngwang le gona kemo (palo) ya di bjalo e bego e kgotsafatša.

Lehono maemo a a bonala ka mehla – go tloga mašemong a Balemelakgwebo ba Mohlamofsa go ya go a Balemelabiphedišo. Gonabjale re tlamegile go šetša dintilha tše dingwe ge re kgetha bafenyi, ka ge balemi ba na le tsebo ya taolo ya ngwang, tirišo ya monontšha, kemo ya dibjalo, phetolo ya leabela la dibjalo (*GMO's*) le Roundup – re swanetše go nyaka dilekanywa tše dingwe gore re kgone go hlaola balemi ba ba kgonago go fetiša (*excellent*) go bao ba kgonago gabotse (*good*). **Ke leboga gore le ge re ka ba re se moo re nyakago go ba gona, ga re sa le moo re bego re le gona!**

Maloba re bone tšošo ya mogokong (*Fall Army Worm*) gape. Ke ile ka gopotšwa kopano ya Khomisene ya Ditokelo tša Batho (*Human Rights Commission*) ye re e tsenego ngwagola go emela tirišo ya photolaleabela (*GMO's*). Batho ba bantsi ba hloile kgopolo ya photolaleabela, eupša le ge go le bjalo balemi bao ba sego ba bjala lehea la BT (le le fetotšwego leabela) ke bona mohlamongwe ba tlogo lahlegelwa ke dibjalo tša bona ka ba la mogokong (ge e se gore ba diriša lenaneo la kgašetšo ya dikhemikhale ka mafolofolo).

Ke thabišwa ke gore re bontša balemi ba rena go diriša theknolotši ya sebjalebjale yeo e šomišwago ke balemelakgwebo – balemi bao ba dirišanago le rena lenaneong la Sekhwama sa Mešomo ga ba hloke go gašetša mogokong lenyaga, ka ge lehea la bona le šireletšwa ke ge leabela la lona le fetotšwe (*genetic modification*). Re leboga ba Monsanto ba ba kgontšago balemi ba rena go buna lehea le ge disenyi tše di le gona. Mabapi le se Mavis Hlatswayo wa Hereford o re: ‘Ga go na motho yo a tlogo bolawa ke tlala molapong wa rena’ – ke ka baka la theknolotši ya sebjalebjale le mekgwa ya sebjalebjale ya tšweleto.

Kgwedi ye e tlago ke nako ya NAMPO – pontšho ye kgolo ya temo toropong ya Bothaville. Ngwaga le ngwaga pontšho ye e feta ya ngwaga wo o fetilego le gona o ka bona dilo tše ntši go feta ngwaga wo o fetilego. Ge go kgonega, leka go ba gona pontšhong ye gore o itemoše dithlamo, dipeu, menontšha le tše dingwe tše mpsha tša sebjalebjale. O ka se nyamišwe. Badiredi ba lenaneo la tlhabollo ba tlo ba gona pontšhong – re etele ka holong ya maloko a Grain SA. Re ka thaba go boledišana le lena le go le bontša dilo tše di ka le kgahlago.

## Lerato, go šoma ka maatla, le semelo ke tše di bopago molemi

Sereto se se latelago se ile sa hwetšwa lefelong la tlhompho polokelong ya molemi yo a tšofetšego, gare ga diswantšho tša diphadišano le difoka tše a di thopilego ka diruiwa tša gagwe. Se hhaloša kholofelo ya gagwe ya bolemi le tše bo re tlišetšago tšona:



Ke holofela gore leruo le bohlokwahllokwa leo motho a nago le lona ke boitlhompho bja gagwe le gore ga go na pitšo ye e bo tiišago go feta bolemi.

Ke holofela gore mošomo wo o phethwago ka maatla le kudumela ya kgonthe ke motheo wa semelo sa motho.

Ke holofela gore bolemi, le ge bo na le mathata le manyami, ke mokgwa wo o botegago le gona o hlomphegago go feta ye mengwe woo motho a ka fetšago matšatši a gagwe lefaseng le.

Ke holofela gore bolemi bo tiiša tswalano ya ba lapa yeo e humišago bophelo ka mekgwa ye mmalwa yeo e sa rekegego ka tšelete.

Ke holofela gore bana ba ka ba ithuta mehola ye e tlogo swarelela maphelong a bona le gona ba sa kgonego go ithuta yona ka mokgwa wo mongwe.

Ke holofela gore bolemi bo hlagiša thuto ya bophelo le gore ga go na boiphedišo bjo bongwe bjo bo rutago motho tša pelego (tswalo), go gola, le bogolo (putšo) ka mekgwa ye e fapafapanego ye.

Ke holofela gore dilo tše ntši tše kaonekaone bophelong ke tše di sa lefelwego: letago la go hlabi ga letšatši; lethabo la go bogela melala ye e nabilego; thakgalo ye e hlowlago ke go bona tšhemo ya gago e talafala sehleng sa seruthwana.

Ke holofela gore tlhalalo ya kgonthe e hlowlwa ke go bona dibjalo tša gago di butšwa mašemong, go bona bana ba gago ba gola ba ipshina letšatšing, le go bona ba lapa la gago ba thakgatšwa ke boitemogelo bjo bo hlakanetšwego.

Ke holofela gore ka go ediša kudumela ya ka ke neela lefase go feta ka moo ke tšeago go lona, seo e lego tlhompho ye e sa tlelego batho bohle.

Ke holofela gore mafelelong bophelo bja ka bo tla lekanywa ka tše ke di diretšego batho ka nna, mme go ya ka selekanyo se ga ke boife kahlolo.

Ke holofela gore ge monna a tšofala mme a lekola bophelo bja gagwe, o swanetše go kgona go ema ka go tia le go tumiša bophelo bjo a bo phedilego.

Ke holofela bolemi gobane bo kgontšha tšohle tše ke di boletsego ka godimo.



fokotšega go tilo diragala eng malebana le go hlola mešomo dinagengpolasa? Ke mang yo a nago le sebete sa go ba molemi?

### Bolemi ga se mošomo fela, ke boiphedišo!

Ge o le molemi ga o šome go tloga ka iri ya 9 mesong go fihla ka iri ya 5 thapama. O dula o itokišitše ka mehla – ge kgomo e tswala namane bošegogare o dula o e beile leihlo go fihla ge namane e thoma go anya. Ge pula e diega molemi o šoma go tloga ka mahube a banna go fihla ge šwalane e wele go beakanya mašemo, go bjala peu le go gašetša mengwang. Manyami ke gore batho ba bantši ba arogane le mokgwa wo wa go phela, ga ba sa tsebe ka moo e ka bago lethabo ka gona go šoma le ba malapa a bona nageng go ya ka mošito wa tlhago. Na afa re leka ka moo re ka kgonago go lemoša bafsa (ke go re lešika la ka moso) bohllokwa bja bolemi bjalo ka boiphedišo le mokgwa wa go phela?

Ke nnete gore balemi ba šoma ka maatla le gona diiri tše telele ge ba nyaka go atlega... eupša ye ke ntla e tee FELA ya boiphedišo bjo bo akaretšago mahlakore a mmalwa. Bophelo bjo balemi ba bo phelago bo bohllokwa le gona bo na le malebiša – nnete ke gore mošomo wa balemi o thekga phologo ya batho! Balemi ke batho ba ba ineelago, ba ba kgonago, ba ba nago le ditalente tše mmalwa – ba re go fetša mašemong ba tsena ka diofising go laola temokgwebo ya bona ka bokgoni. Ba swanetše go hlompša bjalo ka diprofesenale ka gore mošomo wo ba o dirago o bohllokwa go fetiša.

**Mongwe le mongwe a ka lema  
– mongwe le mongwe ga se molemi**  
Go na le **dipharologantšo tše motheo tšeо  
balemi ba swanetšego go ba le tšona go**  
kgona go atlega maitekelong a bona a bolemi:

### Phišego

Bontši bja balemi bo tutuetšwa ke lerato la seo ba se dirago – bontši bja bona ga bo kgone go akanya boiphedišo bjo bongwe bjo bo ka bago le mohola. Ke phišego ye e fago balemi maatla a go tsoga le go thoma setfa mola ba ušitšwe ke mathata le manyami. Dipolasa tše di atlegilego di sepedišwa ke balemi ba ba fišegilego, bao madi a bolemi a elago ditšhikeng tše bona!

**Molemi o swanetše go dula a nyaka tsebo  
ka go ba le mafolofolo go ithuta – go kgona  
go atlega molemi o swanetše go tseba mabu  
(naga) a gagwe ka go tsenelela le ge e le  
ditšweletšwa tšeо a nyakago go di tšweletša.**

Bolemi ga se selo seo se sa fetogego. Ka mehla go na le tšwelopele, go hlagišwa mekgwa ye mefsa ya go lema le ditheknolotši tše mpsha tše molemi a swanetšego go di utolla le go ithuta tšona. Molemi wa kgontha ke mothutu yo a ithutago ka go se kgaotše, yo a balago le gona a bolelago le ditsebi go kgobela tsebišo ka moo a ka kgonago. Balemi ba kgontha ga ba fetše go ithuta le go tiša tsebo le bokgoni bja bona bja kgwebo. Jeff Brown, molemi wa Illinois (Amerika) yo a

tšweletšago dibjalo ka katlego, o re: 'O swanetše go gopodiša le go ipotšiša dipotšišo mabapi le tše o di dirago. Dibjalo tša gago di tla gola fela go ya ka moo wena o golago!' O re yena ga a fetše go kaonafatša mokgwa wo a tšweletšago dibjalo ka gona ka go akaretša theknolotši ye thušago ekonomi le tikologo.

### Bokgoni bja go rarolla mathata

Ga go na motho yo a kilego a re bolemi ke boiphedišo bjo bonolo. Molemi gantši o lebanwa ke dithohlo le mathata ao a nyakago dikgopololo tša potlako le ditharollo tše bohlale. Balemi ba gopolela pele malebana le mathata – ebile go na le sekwa Seafrikanse se se rego 'n Boer maak 'n plan', ke go re 'Molemi o loga maano'. Balemi ba hloka sebete go rarolla mathata mme ba tsebjwa ka bokgoni bja go akanya mekgwa ye mefsa. Pharologantšo ye e hlaola balemi go ba bangwe bao ba ikanyago khomputha goba mošupatsela wa ditaelo go ba hlahla!

### Tirišano sehlopheng

Ka mehla go na le mabaka ao a nyakago gore molemi a dirišane le ba bangwe sehlopheng, e ka ba bjalo ka modirišani goba moetapele. Ge o le moetapele o swanetše go kgona go kgothatša le go kgodiša batho gore ba holofele malebiša a a hlakanetšwego le go dira tšohle tšeо ba ka di kgonago go a phethagatša. Go bohllokwa go fetiša malebana le katlego le tšwelopele ya kgwebo ya gago gore o lemoge mohola wa modirišani yo mongwe le yo mongwe sehlopheng sa gago. Ge o le molemi gantši badirišani ba gago ke ba lapa la gago. Go nyakega bohlale le bokgoni go kgothatša ba lapa la gago gore ba dule ba dirišana nago go kgonthiša katlego le botšweletši bjo bobotse.

### Bopelotelele le phegelelo (maatla a maikutlo)

Go nyakega bopelotelele gobane moputso wa molemi o mo tlela ka go nanya. Ga go na pušetšo goba moputso wa potlako boleming. Go no swana le dihla ge di šielana ka bosele, kgotsofalo ye e tlišwago ke mošomo wa molemi e tšeа sebaka – mme ge go hlaga komelelo sebaka se ebile se ka telefala.

Pšalo (kgašo) le puno ke ditshepelo tše telele. Tswadišo ya mohlapo wo o phadišago e tšeа nako mola o nyalyana dipoo le ditshadi ke moka wa emela tswalo ya mamane a mafsa. Mohlamongwe pharologantšo ye bohlkwahlokwa ya molemi ke moyo wa go se ngale le gatee. Se ke sekwa sa molemi yo a atlegilego yo a tlogo phegelela lebakengetelele. Bopelotelele, phegelelo le phišego ke dipharologantšo tšeо di kgontšago molemi go kgotlelela ge a lebanwe ke dithohlo le mathata.

**Athikele e e kwadilwe ke Jenny Mathews,  
mokwadi wa Pula Imvula. Fa o tlhoka kitso gape,  
o ka romela emeile go jenjonmat@gmail.com.**



**Seswantšho: Molemi o swanetše go dula a  
nyaka tsebo ka go ba le mafolofolo go ithuta  
– go kgona go atlega molemi o swanetše go  
tseba mabu (naga) a gagwe ka go tsenelela  
le ge e le ditšweletšwa tšeо a nyakago go di  
tšweletša. Seswantšho: Johan Kriel**

# SE DULE O PHUTHILE DIATLA dikgweding tša Aprele le Mei

Rena balemi re na le go holofela gore mošomo wa ren a o phethilwe mola lehea le godile le gona le thomile go enya peu. Se e tloga e se nnete ka ge go sa na le kgongalo ya tše mmalwa tše di ka izonagatšago tše di ka senyago dibjalo tša gago.

Ga re kgone go dula re phuthile diatla, kudu ka gethekišo ya lehea mmarakeng e fokola. Re swanetše go nepiša puno ye botse ye e kgonegago ya mabele a boleng bja godimo bjo bo kgonegago. Go kgona se re swanetše go itokisetša mathata a a ka bago gona (ditlhohlo) le go beakanyetša pele.

Go bohlokwa gore o phethe ditlhahlobo ka tekanelo ka ge o swanetše go itemoša maemo

a dibjalo tša gago ka go se kgaotše. Kgonthiša go lekola mafelo a a fapafapanego mašemong ka ge ka nako bothata bo ka ipontšha lefelong le le itšego fela. Bjale ge, tše re swanetše go di lebelela ke dife?

Go na le dilo tše di itšego tše re swanetše go di hlola ka mehla. Bolwetši ke bothata bja mathomo bjo bo ka senyago dibjalo tša gago go fetiša, ka fao le puno ya gago le boleng bja mabele a a bunwago.

Bothata bjo bo tlwaetšwego go feta a mangwe bjo o ka bo hwetšago ke ruse ye e tšwelelago megwanyeng (matlakaleng). Ruse e hlaolwa ka maronthwana a manyane a masotho a a tšwelelago ka methaladi megwanyeng.

“Go bohlokwa gore o phethe ditlhahlobo ka tekanelo ka ge o swanetše go itemoša maemo a dibjalo tša gago ka go se kgaotše.”

Maronthwana a a thoma e le dikodinyana tše nnyane di se kae mme mafelelong di a gola ke moka di bopa methaladi ye e putlago mogwang wohle. Se se hlola tshenyo ye kgolo bokagodimong bja mogwang moo enetsi ye bohlokwa e hlowlago.

Phafogela gape malwetši a “**Ear rot**” (polo ya lefela) le “**Stalk rot**” (polo ya lenono). Ona a ka



Peakano ya dikhemikhale. Seswantšho se tšerwe ke Johan Kriel



**Hlahloba lehea ka tekanelo go lemoga dika dife le dife tša disenyi goba malwetši.** Seswantšho se tšerwe ke Johan Kriel

hlaolwa ka go lekola dikarolo tša lenono tše di bologo le ge e le mouta wo o bodišago wo o tšwelelagoo gare ga dithoro lefefeng. Se se hlola go bjalogaga lehea (*lodging*) mme puno ya gago le boleng bja mabele bo tla fokodišwa kudu.

Malwetši a mangwe a megwang a a tlwaetšwego ao o swanetšego go a phafogela ke “**Grey leaf spot**” le “**Leaf blight**”. Ona a senya megwang ya lehea thwi. Elelwa gore mogwang o ka swantšha le fapriki ye e hlagišago enetši ye e hlokegago go godiša sebjalo le go kgontšha lefela go enya peu. Ge ‘fapriki’ ye e ka senyega go mola-leng gore tšwelopele ya lehea la gago e tlo šitega. Ge o lemoga gore maemo a mohuta wo a thoma go hlolega dibjalong tša gago o swanetše go tsea dikgato ka potlako ka moo o ka kgonago.

Kgato ya mathomo ke go kgopela thušo go moemedi wa dikhemikhale yo a nago le tsebo mabapi le bontši bja malwetši a lehea a a tlwaetšwego. Yena o tla kgona go go thuša go loga maano a go Iwantšha bothata bjo bo lego gona. O ka swanela go gašetša sebolayafankase se a ka go eletšago ka sona.

Ge lehea le goletše godimo go fetiša goba ge le le kgatong ya morago ya go gola o ka swanela go hira sefofane goba segašetši se se kukegago godimo go gašetša khemikhale mašemong a gago. Ge mokgwa wo o ka šitiša dibjalo tša gago go hwa, ditshenyegele tše di hlolegago di ka ba le mohola.

Mafelo a manyane a ka gašetšwa dikgatong tšohle tša go gola ga lehea ka go diriša segašetši ka kanapa (*knap sack sprayer*).

Se sengwe seo o swanetšego go se lekola ka mehla ke disenyi tše di ka bago gona leheeng la gago. Go no swana le malwetši, disenyi di ka gobatša dibjalo tša gago o šoro. Sesenyi se se tlwaetšwego se o swanetšego go se phafogela ke sebokophehlili (“**Earworm**” ka Seisimane). Meboto e beela mae dikarolong tša godimo tša dibjalo. Ge mae a phaphaša, dibokwana di thoma go ja dibjalo. Di ka senya maledu a mafela, seo se amago tulafatšo ka mokgwa wo mobe mme se gape se ka hlola mpholo wa “*mycotoxins*” leheeng.

Dibokophehlili di swanetše go laolwa ka dibolayasenyi tša khemikhale. Le mo o swanetše go kgopela keletšo go moemedi wa gago wa dikhemikhale mabapi le tiro ye kaone ye e nyakegago. Ka tlwaelo molemi o tla akanya go rerišana le moemedi fela ge go na le thaselo ye kgolo ye e ka amago puno le letlotlo la gagwe ka mokgwa wo mobe.

Sesenyi se sengwe seo se iponagaditšego go feta pele mengwageng ya maloba, ke seboko sa mogokong (**Armyworms**). Mogokong o ka tšwelela ka bontši kudu ge pula e nele gabotse go latela lebaka la go oma, go swana le ka moo re bonego ngwagola (2016/2017). Ge mogokong o hlasela dibjalo tše mpsha di ka lahlegelwa ke megwang goba di ka hwa. Dibjalo tše di šetšego di godile di ka phologa tshenyu

ye e hlotšwego, eupša puno e ka fokotšega. Mogokong o ka gašetšwa ka dikhemikhale tše di fapapanego, eupša bokgoni bja tšona gantsi bo laolwa ke tsenelelo ye botse. Taolo ya diboko tše e ka ba boima dibjalong tše di tšweletšago puno ye kgolo tše di nago le matlakala (megwang) a a kitlanego. Mohlala ke lehea la profenseng ya KwaZulu-Natala leo le bjalgwago ka direi tše di tlogelanego sebaka sa 90 cm. Go Iwantšha mogokong o swanetše go rerišana gape le moemedi wa gago wa dikhemikhale gore a go eletše ka sebolayasenyi se sekaoone le ge e le mokgwa wo mokaone wa go se diriša.

Mathata (dithlhohlo) a re a šupilego ke a se makae fela go ao a ka re hlalagelago dikgatong tša morago tša sehleng sa go gola ga dibjalo. Nepokgolo ya taodišwana ye ke go lemoša lena balemi gore le se ke la dula le phuthile diatla lebakeng leo, eupša le swanetše go lekola dibjalo tša lena ka go se kgaotše sehleng sohle. Etela mašemo a gago a lehea ka mehla. Ge o ka lemoga bothata ka pela wa bo rarolla ka pela o ka ipolokela diketekete tša Diranta goba ebile o ka thibela tahlego ya puno ya gago yohle.

**Taodišwana ye e ngwadilwé ke Gavin Mathews,  
Setsebi sa Taolo ya Tikologo. Ge o nyaka tsebišo ya  
go feta ye, romela imeile go gavmat@gmail.com.**



# KANOLA – dintlha tše bohlokwa

## malebana le dikgwedi tša Aprele go ya go June

**G**e o se wa ba wa dira bjalo, reka peu ya khalthiba ye o nyakago go e bjala ka pela ka mo o ka kgonago.

Elelw dintlha tše bohlokwa tše di latelago ge o kgetha khalthiba ye o tlogo e bjala:

- Sebolayangwang se se dirišitšwego seheng se se fetilego tshemong yeo kanola e tlogo bjala go yona e be e le sefe? Ge go gašeditšwe se bolayangwang sa go akaretša khemikhale ye “*sulfonylurea (SU)*”, o swanetše go akanya go bjala khalthiba ya kanola ya Clearfield (CL).
- Mengwang ye bohlokwa ye e swanetše go laolwa tshemong ya kanola ke efe? Ge o nyaka go diriša sebolayangwang se se akaretšago “*triasine*” go laola mabjang le mengwang ya tlakalaphara, o swanetše go bjala khalthiba ye e dumelanago le “*triasine*” (*triasine tolerant (TT)*); ge o nyaka go diriša sebolayangwang sa mohuta wa SU, o swanetše go bjala khalthiba ya CL.
- Ge go kgonega, kgetha khalthiba ye e bontšitšego katlego ka go hlagiša puno ye botse ditekong tša dikhalthiba tše di phethilwego ke Kgoro ya Temo ya Kapa-Bodikela tikologong ya gago.
- Kgetha khalthiba ye e kgonago go Iwantsha bolwetši bja “*blackleg*”. Go feta fao akanya go fotoša khalthiba go tloga seheng go ya go se sengwe ka go šielana dikhalthiba tše di fapanago ka bokgoni bja go Iwantsha “*blackleg*” (*different blackleg resistance genes*) (tsebišo e gatišwa mo go “*Canola Focus*” mathomong a ngwaga wo mongwe le wo mongwe).
- Bjala dikhalthiba tše di golago ka pela dileteng tša sehla se sekopana sa pula (< 250 mm lebakeng la Aprele go ya go Oktoboro) goba tše di bjala-wago moragwana ga nako (morago ga 10 Mei).
- Bjala sehlopha sa dikhalthiba (*basket of cultivars*) go nolofatša mekgwa ya taolo le go fokotša kgonagalokotsi.

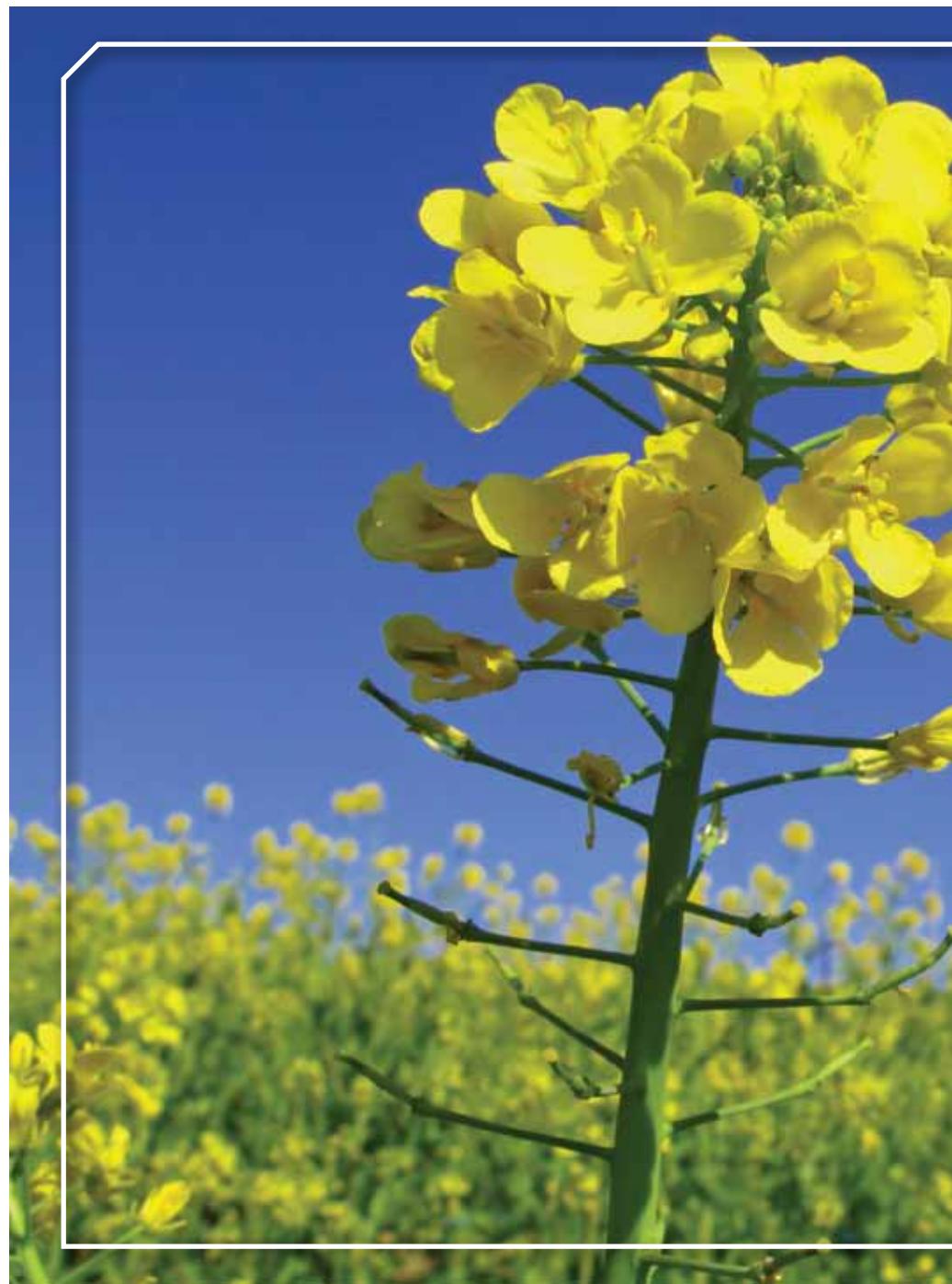
Bontši bja peu ya kanola ye e rekišwago mo Afrika-Borwa bo upiwa ka sebolayafankase le/goba sebolayakhunkhwane go laola malwetši a a tsenago dibjalwana tše di sa tšogo hloga le ge e le disenyi tše di hlaselago dibjalwana tše nanana. Ge maemo a bošidi (mabu a monola le gona a botšididi ka nako ya pšalo) a hlola malwetši tikologong ya gago, akaanya go upa peu ya gago ka sebolayafankase se se ngwadišitšwego, ge e se ya ba ya upiwa.

Kanola ga e gole gabotse ge go na le llaga ye koto ya dirite goba mahlaka forong (mokerong) ya go bjala goba godimo ga yona. Fokotša dirite goba mahlaka tshemong pele ga pšalo ka go a tlema dingata, go fudiša dikgomo tshemong goba go

a fiša (ge go se na le mokgwa wo mongwe fela). Peu ya kanola ye e bjetswego e khupeditšwe ke dirite goba mahlaka e tšea sebaka go hloga (mmu o tonya go feta ge mašaledi a a se gona), mme dibjalo e ba tše telele tše tshesane (*spindly*) tše di tsenwago ke malwetši gabonolo. Dibolang tše di

lego bokagodimong bja mmu gape di ka fokotša bokgoni bja dibolayangwang tše dingwe kudu tše di gomarelago dibolang ke moka tša šitišwa go fi-hlela bokagodimo bja mmu.

Laola mengwang goba dimela tše di tšweleLAGO ka boithatelo pele ga pšalo. Mengwang ye megolo





## TŠWELETŠO YA KANOLA

ga e laolege gabonolo ka dibolayangwang mme gantši e dudiša dibokosegi le disenyi tše dingwe.

Nako ye botse ya go bjala kanola ke ge dipula tša mathomo tša seregana (lehlabula) di nele (15 Aprele go ya go 15 Mei), mme go na le monola wa go lekana go kgonthiša tlhogo ye botse ya peu. Ntlha ye nngwe ye bohlokwa go fetiša malebana le tšweletšo ya puno ye botse ya kanola ke go kgonthiša gore **dibjalo di lekana ka bogolo le gona di hloga di tlogelane ka go lekana**. Ge di tlogelane ka go lekana, dibjalo tša kanola di nolofatša taolo ya mengwang ka ge di kgona ka potlako go šitiša mengwang ye e hlogago ka morago, ka moriti wo di o hlolago; gantši mengwang ya mohuta wo e hlola mathata a magolo dibjalong tše dingwe tše mmalwa. Ge dibjalo tša kanola di lekane ka bogolo di nolofatša taolo ya ngwang malebana le nako ya



go gašetša, tirišo ya monontšha wa ka godimo, go ripša ga dibjalo (*swathing*), bjalogjalo.

Peu ya kanola e swanetše go bjalwa botebong bja 15 mm go ya go 25 mm. Kemo ye botse ye e swanetšego go nepišwa ke ya dibjalo tše 40 go ya go tše 50 metarasekwereng (dibjalo/m<sup>2</sup>). Se se ka phethwa ka go bjala peu ya lepastere (*hybrid seed*) ya 2 kg/hektare go ya go 3 kg/hektare. Peu ya kanola ke ye nnyane, ka fao go bohlokwa gore dipeu di kopane gabotse le mmu go tiša tlhogo. Le ge go le bjalo, leotwana la kgatelelo (*press wheel*) la polantere le se ke la bewa go gatelela mmu ka maatla mabung ao a nago le mokgwa wa go kgohlagana. Monontšha o se ke wa kgoma peu goba wa kopana thwi le yona. Monontšha wo o akaretšago N le K o ka senya dibjalwana tše di hlogago kudu ka go di fiša, ka fao o swanetše go bewa sebakanyana go tloga go peu goba wa dirišwa morago ga pšalo. Kanola e nyaka sebabole (S) se se fetago seo se hlokwago ke korong gane. Sebabole se ka dirišwa ka nako ya pšalo (kudu mabung ao diteko di bontšhago gore sebabole se a hlaela) goba ka sebolepego sa monontšha wa ka godimo wo o hlakanywago le N.

Go bohlokwa go fetiša go lekola kanola ka tekanelo (matšatši a mangwe le a mangwe a mabedi go ya go a mararo) go tloga pšalong go ya kgatong ya matlakala a mahlano (*five-leaf stage*). Disenyi le malwetši a mmalwa a ka hlola tshenyo ye kgolo lebakeng le lekopana dibjalong tše mpsha tša kanola. Disenyi tša go swana le dibokosegi, dikgopa, ditshwedi, dintadimela le tše di bitšwago “isopods”, di ka laolwa ka moo go kgontšhago ge mathomo a tshenyo a lemogwa ka pela le gona dikgato tša taolo di tšewa semeetseng. Kgonthiša go hlaola sesenyi se se hlolago tshenyo ka nepagalo le go diriša khemikhale ye e lebanego ye e ngwadištšwego go se laola.

Ntle le bolwetši bjo bo hlolwago ke bošidi, bjo bongwe bjo bo ka hlolago mathata e sa le ka pela, ke bjo bo bitšwago “blackleg”. Ge go bjetšwe peu ye e bunnwego polaseng mme maemo a a swanelago tlholego ya malwetši a dutše (pula ye e nago mathomong a sehla), dikapeu di lokollwa ke mašaledi (drite) a kanola ya sehla se se fetilego, ke moka di rwalwa ke phefo tša išwa dibjalong tše mpsha tše di fetetšwago. Ka fao kanola ye e bjetšwego tšhemong ye e bapanego le yeo e bego e bjetšwe kanola seheng se se fetilego, e ka hlagelwa ke mathata go feta ya mašemong a mangwe. Dikhalthiba tše di nago le bokgoni bja go lwantšha bolwetši bja “blackleg” di ka se fetetšwe gabonolo ka tsela ye.

Ge molemi a tšweletša kanola tikologong yeo bolwetši bja “blackleg” e ka bago bothata goba e nago le histori ya phetetšo, e ka ba kgopoloye botse go gašetša sebolayafankase se se ngwadištšwego ge kanola e le dikgatong tša matlakala a mane go ya go a a selelago. Kgašetšo ye ke ya go thibela mme sephetho sa kgašetšo ya morago ga fao e ka ba se se fokolago.

Ge o kgetha sebolayangwang sa go gašetša, akanya dintlhia tše di latelago:

- Mehuta ya ngwang – kgonthiša gore sebolayangwang se o se kgethago se ngwadištšwe go laola mengwang ye bohlokwahllokwa ye e lego gona.
- Nako ya tirišo – sebolayangwang se swanetše go gašetšwa neng? Na se swanetše go

gašetšwa pele ga pšalo, pele ga tšwelelo ya mengwang mmung, goba morago ga tšwelelo ya yona (le dibjalo) mmung?

- Kgonthiša go diriša sebolayangwang go ya ka ditšhupetšo setlankaneng. Ela tše hloko: bogolo bja ngwang, bokaakang bja meetse, koketšo ya setiši (*adjuvant*). Gašetša fela te-kanyo ye e ngwadištšwego.
- Se gašetše dibolayangwang tše di dirišwago mola mengwang e tšweletše mmung, morago ga kgato ya matlakala a mahlano go ya go a a selelago – lebaka ke gore moriti wa kanola o ka šireletša mengwang (*shading out of weeds*) ya hlola bothata.

Go bohlokwa go kgonthiša gore ditlhamo tša go gašetša di hlwekišwa ka tshwanelo pele ga ge kanola e gašetšwa ka khemikhale. Go lemogilwe gore mašaledi a dibolayangwang tše dingwe (kudu tša mohuta wa SU) a šitiša dibjalo tše mpsha tša kanola kudu go gola ka tshwanelo (*severe stunting*) le gona a senya mmala wa yona. Se gašetše mengwang ye e sa itekanelago (*under stress*) gobane dikhemikhale di ka se monwe ka moo go kgontšhago. Kgonthiša gore ditlhamo tša kgašetšo di beakantswe (*calibration*) ka nepagalo.

Tekanyo ya N ye e swanetšego go dirišwa ka sebolepego sa monontšha wa ka godimo e tla laolwa ke:

- Palomoka ya N ye e eletšwago, moo go tlošwago tekanyo ye e dirištšwego ka nako ya pšalo.
- Ditokišo malebana le dinyakwa tša N tše di theilwego godimo ga pula ye e nelego le kognego ya puno di ka phethwa ka go ya ga sehla.
- Ka kakaretšo go eletšwa gore monontšha wa ka godimo wa N o dirišwe gabedi, e lego la mathomo matšatši a 30 go ya go a 40 morago ga go tšwelela mmung ga dibjalo, le la bobedi matšatši a 60 go ya go a 70 morago ga tšwelelo mmung.
- Go eletšwa gore go dirišwe methodo ya naetrotšene ye e akaretšago sebabole (S) moo tlhophollo e bontšhago gore sebabole se a hlaela.

Mohuta wo mongwe wa phepo ya dibjalo wo o swanetšego go elwa hloko ke porone (B). Porone e kgatha tema ye bohlokwa malebana le monono wa matšoba, mme ge porone e hlaela sephetho e tla ba diphotiwa tše di hlaelago le ge e le dipeu tše di hlaelago diphotlweng. Porone e swanetše go dirišwa ka sebolepego sa kgašetšo ya matlakala (*foliar spray*) kgatong ya telefalo ya dithito (matšatši a 70 go ya go a 80 morago ga tšwelelo ya dibjalo mmung).

Kanola e huetšwa gabonolo kudu ke tlhaselo ya dintadimela lebakeng la dikgato tša mathomo tša go gola. Maemong a go fiša le go oma palo ya dintadimela e ka gola ka potlako. Lebelediša dintadimela gare ga matlakala bohlogeleng lebakeng la kgato ya “rosette”, gobane le dinta di se kae fela di ka šitiša sebjalo go gola. Kanola ye e godilego e kgona go lwantšha tlhaselo ya dintadimela bokalone. Dikhunkhwane tša go swana le seboko sa “bollworm” le mmoto wa “diamond back”, di ba disenyi tše bohlokwa fela go tloga ge dibjalo di khukhušitše.

**Taodišwana ye e ngwadišwe ke Chris Cumming, moeletsi wa PRF (Protein Research Foundation). Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go cummingza1946@telkommsa.net.**



# NA KANOLA E KA TSEA MAEMO A MATHOMO E SE KGALE?

**K**a ge tekanyo ya 98% ya kanola e tšweletšwa Kapa-Bodikela, ga go makatše go bona gore tšweletšo ya yona e fokotsegile ganyane ge e bapišwa le ya ngwaga wo o fetilego, ka baka la komelelo ye e dutšego profenseng yeo.

Sehleng sa tšweletšo sa 2017/2018 Kapa-Bodikela e bone komelelo ye nngwe e šoro ye e kilego ya ba gona tikologong yeo. Sephetho ke phokotšego ye e ka bago ya 20% ya palomoka ya ditone tša mabele a marea tše di tšweleditšwego nageng ka bophara.

Kakanyong ya maloba ya tšweletšo ya dibjalo sehleng sa 2017/2018, ye e begilwego ke Komiti ya Ditekanyetšo tša Dipuno (*Crop Estimates Committee (CEC)*), go akanywa gore palomoka ya tšweletšo ya kanola e tla fihlela ditone tše 92 400, e lego theogo ya 12% ge e bapišwa le ya sehla se se fetilego. Mengwageng ye e fetilego,

se se lemogilwego lebakngtelele ke gore tirišo ya kanola mo gae e kokotletše, kudu go tloga sehleng sa papatšo sa 2014/2015. Ka lehlakoreng le lengwe go akanywa gore se se hlotšwe ke konaafalo ya ditseno tša badiredi ba legoro la gare (*middle class*) mo Afrika-Borwa.

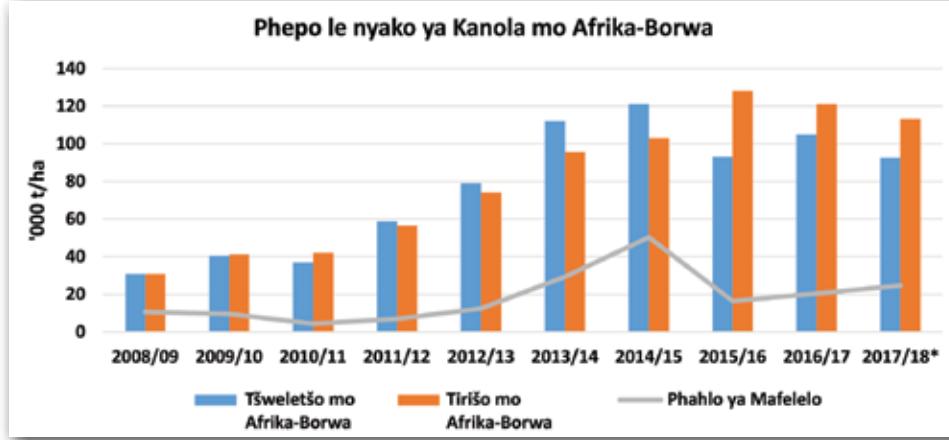
Kokotlelo ya tirišo ya kanola e bontšhwa gape ke katologo ya lefelo leo go bjetswego yona. Sehleng sa tšweletšo sa maloba pšalo ya kanola tikologong ya Swartland e kokotletše ge e bapišwa le ya ngwaga wo o fetilego. Lefelo le le bjetswego kanola le katologile go tloga go dihekture tše 68 075 tša ngwaga wa go feta, go ya go tše 84 000, e lego kokotlelo ya 23,4%. Nneteng kanola ke sebjalo se nnoši sa marea seo se bontšitšego kokotlelo ye e bonalago ge go lebelelwya lefelo leo le bjetswego sehla se. Se se šupa gore kanola e thomile gasele go phadišana le mabele a marea a go swana le korong le bali malebana le lefelo la tšweletšo.

Palogare ya tirišo ya kanola mo gae e eme go ditone tše 112 000, mme tekanyo ye e ka bago 97% ya yona e pšhatlwa go tšweletša oli le dikuku tša oli (*oil cake*). Go ya ka ditekanyetšo tša gonabjale, go letetšwe gore tirišo ya mo gae e tlo fokotšega ka 7% ge e bapišwa le ya sehla se se fetilego. Phokotšego ye e holwya kudu ke theogo ya nyako ya furu ya diruiwa (ka 59%) le oli (ka 7,3%).

Ka ge go se na kgwebo ye e bonagalago ya thekontle le kišontle, Afrika-Borwa e sa tšwa go thoma thekontle ya kanola maloba sehleng sa papatšo sa 2016/2017, seo gape se šupago tthatlogo nyakong ya sebjalo se. Kakanyong ya nyako le phepo sehleng sa 2017/18, thekontle ya kanola e letetšwe go fihlela ditone tše 25 000, e lego kokotlelo ya 20% ge e bapišwa le ya sebaka sa ngwaga se se fetilego. Dithekontle tše ge di hlakanywa le phahlo ya mathomo (*opening stocks*), di fihliša palomoka ya phepo ya kanola ya mo gae go ditone tše 138 000.

Ka ge tšweletšo le tirišo ya kanola e hlatloga ka go se kgaotše, potišo ke gore dipuno e tlo ba dife ge maemo a komelelo profenseng ya Kapa-Bodikela a phegelela? Nnete ke gore ditheknolotši tše mpsha malebana le peu di amogelwa mabakeng a maemo a boima (ditlhohlo). Ge nyako ya kanola e tšwela pele go nameleta, go ka nyakega kamogelo ya ditheknolotši tše mpsha go tiiša tšweletšo ya dibjalo tše, le ge phetogo ya klimate e direga.

**Karafo ya 1: Phepo, nyako le phahlo ya mafelelo (2008/2009 - 2017/2018).**



\*Kakanyo  
Mothopo: Grain SA le CEC

**Taodišwana ye e ngwadilwe ke  
Michelle Mokone, Motsebaekonomi  
wa Temo: Grain SA. Ge o nyaka tsebišo  
ya go feta ye romela imeile go  
[Michelle@grainsa.co.za](mailto:Michelle@grainsa.co.za).**



## Pula Imvula's Quote of the Month

*Develop an attitude of gratitude, and give thanks for everything that happens to you, knowing that every step forward is a step toward achieving something bigger and better than your current situation.*

~ Brian Tracy





# MATOKOMANE – dikeletšo le maano ao o ka a gopolago sehleng sa go gola ga dibjalo

**P**alomoka ya tšweletšo ya matokomane mo Afrika-Borwa sehleng sa selemo sa 2016/2017 e be e le ditone tše e ka bago tše 92 000 mašemong a dihektare tše 56 000.

Kakanyo ya tšweletšo sehleng sa 2017/2018 e bontšha maikemišetšo a go bjala dihektare tše 65 500, mme dihektare tše 53 000 di be di šetše di bjetswe ka nako ya go ngwala ga taodišwana ye. Puno ya ngwagola e be e le ye e ka bago 1,65 tone/hektare. Palogare ye e akaretša gape le tšweletšo ya matokomane mašemong ao a nošetšwago.

Tlhophollo ya poelomoka (*gross margin*) malebana le tšweletšo ya matokomane mašemong ao a sa nošetšwego, e bontšha ditsenomoka (*gross income*) tša R8 202/hektare le ditshenyegelo tša tšweletšo tša thwi goba tše di fetogago tše e ka bago tša R7 016/hektare – ge ditshenyegelo tše di tlošwa go ditseno go šala poelo ya R1 186/hektare. Dipalo tše di akantšwego malebana le puno ya 1,5 tone/hektare, ke ditsenomoka tša R12 304/hektare le ditshenyegelothwi tša R8 162/hektare, tše di akaretšago ditshenyegelo tše godimo malebana le monontšha le mošomo – poelomoka ye e phethagaditšwego ke R4 142/hektare.

Ka fao ditshenyegelotii (*fixed overheads*) malebana le tšweletšo ya matokomane mašemong ao a sa nošetšwego di fokotšwa ka R1 186/hektare go ya go R4 142/hektare. Se se bontšha gore kgonego ya puno le ditebanyo tše di phethagatšwago di bohlokwahlkwa mabapi le katlego.

Kakanyo ya ditseno e hlophollwa go ya ka thekišo ya tone (thekiso/tone) le sephesente sa palomoka malebana le dihlopha tše di fapafapanego (*various grades*) tše di bunnwego, ka tsela ye:

- Ditokomane tše di kgethilwego (*Choice*) – R9 187/tone (tekanyo ya 55% ya palomoka);
- Ditokomane tše di fapanego (*Diverse*) – R5 500/tone (tekanyo ya 30% ya palomoka);
- Ditokomane tše di pšhatlilwego (*Crush*) (potoro ya ditokomane) – R2 500/tone (tekanyo ya 10% ya palomoka);
- Ditokomane tše di pitilwego go tšweletša oli – R1 000/tone (tekanyo ya 5% ya palomoka); le
- Palo ya R1 200 ye e tšwelelitswego ka go rekiša furu.

Ka fao dintlha tše dingwe tše bohlokwa tša katlego ke go godiša puno ka moo go kgonegago le go oketša sephesente sa 55% sa dihlopha tša “Choice” se se akanywago malebana le palomoka ya puno ge go kgonegago.

**Mekgwa ya tšweletšo ye e ka nepišwago morago ga peakanyo ya kgonthe ya pele ga pšalo, nakong ya pšalo le lebakeng la go gola ga dibjalo go godiša (*maximise*) puno ye e kgonegago ke efe?**

Kahlahlong ye re tšeae gore go kgethilwe mmu wo o lebanego go tšweletša dibjalo, wo o



*Beakanya ka nako go buna ka mokgwa wa go kgobela mekgobo ka diatla goba ka motšhene.*



*Ntlha ye nngwe ye bohlokwa ya katlego ke go kgonthiša go phethagatša puno ye kgolo ye e kgonegago.*

akaretšago maemo a godimo a a nyakegago a fosfate le kalasiamo, le pH ye e nepagetšego; gape re tšeae gore go dirištswa mekgwa ye e tlwaetšwego ya go lema, go fihlela ge dibjalo di gola. Ka tlwaelo dibjalo di tšweletšwa lenaneong la photošopšalo le le akaretšago lehea le matokomane. Mašaledi ohle a dibjalo tše sehleng se se fetilego a swanetše go ba a tsentšwe mmung pele ga pšalo go fokotša mathata (*incidences*) goba go thibela malwetši a diphotlw.

Swara pukutšatši goba faele o ngwale bohlatsa bja tše di latelago: letšatšikgwedi la pšalo; mohuta wa khalthiba; bogolo le boleng bja peu; dihlare tšeou peu e šomilwego ka tšona, go swana le “*rhizobium*” le ditlhabelo (*inoculants*) le dioketšwa (*additives*) tše dingwe; mohuta wa mmu; botebo bja go bjala (50 mm - 75 mm); sebaka sa gare ga dibjalo reing (50 mm - 75 mm) (*intra row spacing*); sebaka sa gare ga direi (90 cm) (*inter row spacing*); ditekommu tše pele ga pšalo; maemo a monola mmung ka nako ya pšalo; themperetšha ya mmu ye e swanetšego go ba godimo ga 18°C; pula ye e nelego pele ga pšalo le lebakeng la go gola ga dibjalo; palo (kemo) ya dibjalo ye e akantšwego go ya ka moo go eleditswego, mohlala: dibjalo tše 150 000/hektare; palo ya nnete; monontšha wa “pop up” ge o ile wa dirišwa; dikgatšo tše go gola ga dibjalo; le dintlha dife le dife tše dingwe tše tsebomobu tše di ka bago bohlokwa go godiša dipuno ka moo go kgonegago (*maximise*).

Hlahloba dibjalo tše gago ka mehla o lebelele se e ka bago se šele seo se swanetšego go elwa hloko semeetseng. Go atlega goba go palelwa go phethwa ka nako ya go bjala.

Re eletša gore mmu o se kgobelwe motheong wa dibjalo. Mokgwa wo o fokodiša popo ya lehlo-mapopelo (*peg = budding ovary*) mme mafeleleng o fokodiša le popo ya diphotlw. Lekola tšwelelo ya mengwang efe le efe o e laole ka nako, ka dikhemikhale goba semotšhene, goba ka go kopanya mekgwa ye mebedi ye. Tseba mengwang ye e melago mašemong a gago o diriše dikeletšo tše morekiši wa gago wa dibolayangwang mabapi le ka moo dikhemikhale tše di gašetšwago di kopanywago ka nepagalo.

Hlahloba dibjalo tše gago o lekole tšwelelo ya ka pela ya bolwetši bja “leafspot” (dikodi matlakaleng) bjo bo ka hlaolwago ka dikodi tše tshoto tše

di dikanetšwego ke sediko se sesehla (serolane). Bolwetši bjo bongwe bjo o swanetšego go bo phafogela ke polo ya dithito (*Sclerotium stem rot*) bjo bo ithaolago ka fankase ye tšhweu ye e melago dithitong, mahlomapopelong le diphotlweng. Ka tlwaelo malwetši a mabedi a a tšwelela maemong a dithemperetšha tše godimo le monola mmung mme ga a laolege gabonolo.

Lekola maemo a matlakala o lebelele ge eba go bonala tlhelo efe le efe ya phepo. Go na le menontšha ye mmalwa ya matlakala (*foliar feeds*) yeo e ka gašetšwago dibjalong dikgatong tše 4 - 6 tše go gola (*vegetative (V4-6)*), kgatong ya 1 ya tswalo (*reproductive 1 (R1)*) le kgatong ya 3 ya tswalo (*reproductive 3 (R3)*). Menontšha ye e gašetšwago fedisa tlhelo ye ka nako le go godiša dipuno le sephesente sa dipeu tše di kgethilwego (*choice seeds*) tše di bunwago.

Buna matokomane mola tekanyo ya 75% ya diphotlw, goba tše tharo go tšwa go tše nne, di fihile putšong (di budule). Beakanya ka nako go buna matokomane a gago ka mokgwa wa kgobela ka diatla goba semotšhene, ge e le mokgwa wo tlwaetšwego polaseng ya gago. Ge o buna ka diatla, diphotlw di ka fulwa ge di ka tlošwa dibjalong ntle le go hlola mangkeretla a matelele le gona ge monola dipeung e le sephesente se e ka bago 10%.

## Kakaretšo

Ithute dintlha tšohle tše di amago mekgwa ya go gola ga matokomane le mekgwa ye e amogelwago ya tšweletšo ya ona gore o a lekole ka tshwanelo le gona o diriše mokgwa wo o nepagetšego wa taolo lebakeng la go gola ga dibjalo tše. Etela tšhemo ya gago o hlahlobe matokomane a gago ka mehla.

**Taodišwana ye e ngwadilwe ke molemi yo a rošego modiro.**

# Re lebelela PEAKANYO sefsa

**O**kgethile boiphedišo (go gola tšelete) bja bolemi, wo mongwe wa mešomo ye e lekago motho go fetiša, ge e se wo o mo lekago go feta yohle.

Bolemi ke boiphedišo bjo bo lekago molemi ka baka la tša go swana le tše: phegelelo ya badiriši (baji) ba bangwe gore go lengwe ka go hlokomela tlhago (*eco-friendly*) le go tšweletša ditšweletšwa tša boleng bjo bokaone; phegelelo ya diyunione tša mešomo mabapi le maemo a mošomo; maemo a a belaetsago a dipolitiki; pelaelo malebana le bongnaga; kgatelelo ya tshenyegelo-thekišo (*cost-price squeeze*), go no fa mehlala e se mekae.

O ka botšiša wa re: ‘Boso bo reng?’ Ke potšišo ya kgonthe. Pego ya Dikgonagalokotsi Lefaseng (*World Risk Report*) ya mafelelo ye e hlagišitšwego ke Foramo ya Ekonomi ya Lefase (*World Economic Forum*) e bega gore ditiragalo tše di amanago le boso le klimate di hlola kgongalokotsi ye kgolo go feta tše dingwe lefaseng gonabjale. Mo Afrika-Borwa mafelo a mangwe a bone mengwaga ya go oma, ye e latetšwego ke dipula tše botse, mme sehengl se go letetšwe dipula tše di fetofetogago le gona di nago morago ga nako. Go ya ka dikakanyo Afrika-Borwa e tlo bona dipula tše di fetofetogago go ya pele le dithemperetšha tše di hlatlogago ka moso.

Tiragalo ye nngwe ye re felago re e hlkomologa ke katafalo ya baagi ba lefase. Go ya ka dikakanyo tšweletšo ya dijo e tla swanela go pedifatšwa ka moso go kgona go fepa mongwe le mongwe lefaseng. Gape se lebale gore se se tla swanela go phethwa le ge naga ye e loketšego temo le tšweletšo ya dijo e fokotšega. Balemia ba šetše ba tlamegile go godiša tšweletšo le ge tše ba di dirišago go dira bjalo di fokotšegile. Go kgona go godiša

tšweletšo bokgoni bo tla swanela go gatelelwa. O tla swanela go godiša tšweletšo ya lehea goba kong goba maswi goba boyo goba nama godimo ga hektare, seo e lego malebiša a boleminepagalo (*precision farming*) bjoo bo dirišago tsebišo ye e tseneletšego tshepelong ya tšweletšo. Ke mokgwa o nnoši wo o ka thušago go lwantšha kgatelelo ya tshenyegelo-thekišo le go fepa setšhaba se se du-lago se gola.

Ka fao, ntle le pelaelo nnete ke gore go kgona go atlega o swanetše go laola kgwebo ya gago ka tshwanelo. Go bjalo ge eba kgwebo ya gago ke ye kgolo goba ye nnyane. Go kgona go laola ka tshwanelo go ra gore mediro ye mene ya bolao-di, e lego peakanyo, thulaganyo, tirišo le taolo, e swanetše go phethwa ka tshwanelo. Modiro wo mongwe le wo mongwe o swanetše go phethwa ka šedi ye e nyakegago go kgona go sepediša kgwebo gabotse ka go ya ga nako le go phethagatša malebiša a a beilwego, a go swana le go hlola pelo, go godiša tšweletšo godimo ga hektare, goba se sengwe le se sengwe seo o se akantšego.

Le ge go le bjalo, nnete ke gore peakanyo e swanetše go ba modiro wo bohlokwahlokwa wa molemi ka ge e le motheo wa ditiro tšohle tša gawe tša bolemi. Peakanyo e ka hlalošwa ka go re ke phetho ya ditiro tša ka moso tše di nyakegago go phethagatša malebiša a a itšego a kgwebo, ke moka go hlagiša ditiro tše leanong la popego le leanong la letlotlo – ke go re tekanyetšo (*budget*).

Ka kakaretšo molaodi wa kgwebotemo o na le mediro ye meraro – go tšweletša ditšweletšwa, go bapatsa ditšweletšwa tše, le go kgonthiša katlego lehlakoreng la letlotlo. Balemia ba lehono ga ba kgone go no tlogela selo ba gopola gore se tla phethaga ka bosona; ba swanetše go beakanya ntla ye nngwe le ye nngwe ya mešomo ya bona ka bottalo.

Nepo ya taodišwana ye ke go gatelela bohlokwa bja go beakanya ka bottalo go feta pele. Elelwae gore ‘ga o kgone go laola seo o sa kgonego go se lekanya’ goba ‘ka go palelwae ke go beakanya, o beakanya go palela’. O tla swanela go laola ka bokgoni go feta pele, seo se thomago ka go beakanya ka bokgoni ka go diriša dintlha tše di tletšego.

Go beakanya ka bokgoni go feta pele ke go beakanya kgwebjana (*enterprise*) ye nngwe le ye nngwe gabotse kgwebongtemo ya gago. Thoma ka lenaneotaolo la tšweletšo le leano la papatšo malebana le kgwebjana ye nngwe le ye nngwe, o fetše ka go hlamelia ye nngwe le ye nngwe tekanyetšo ya kgonthe.

Go bolela gore o na le leano – ‘ke akanya go bjala dibjalo dihektaeng tše 200 ngwaga wo o tlago’ – go ka tšewa gore ke leano. Eupša, leano la mohuta wo ga le lekanele mathata le dikgonagalokotsi tše di lebanego kgwebotemo ya lehono. Leano la gago le swanetše go šupa dibjalo tše o akanyago go di bjala, maleba a gago mabapi le tšweletšo hektareng, le thekišo ye o e letetšego, go no fa mehlala e se mekae. Akanya ditshenyegelo tša gago malebana le tšweletšo – peu, monontšha, dikhemikhale, bomotšhene, le tše dingwe tše mmalwa. Dintlha tše di hlagišwago ka bottalo di tiiša leano la gago. Mohlala o tee – monontšha: Na o akanya monontšha wo o nyakegago le theko ya wona go ya ka mohlako wo o sa fetogego, goba o thea kakanyo ya gago godimo ga tsebišo ya thekniki le saense ye e lego sephetho sa tlrophollo ya dišupommu tša mašemo a gago, le ge e le tsebišo ye e amanago le popegommu ya ona?

Letlotlo le thea se sengwe le se sengwe mme ke kakanyo ye bohlokwahlokwa ye e laolago bokamoso bja polasa. Mafelelong tšohle tše di phethagaditšwego, di atlegilego, di lahlegilego le tše di paletšego di bewa ka mareo a letlotlo (diranta le disente). Ntle le leano la kgonthe le le feletšego le tekanyetšo, go boima go fetiša go utolla tahlego goba konya efe le efe ka nako gore go tšewe dikgato tša go phošolla.

Ka fao, ge o rata go ba molemi yo a atlegilego, o swanetše go beakanya go ba molemi yo a atlegilego. Ela maitekelo a gago a go beakanya hloko go feta pele. Beakanya ka bottalo o be o hlame le Leano la B, ešitago le la C. Ka fao, beakanyetša ngwaga wa ka mehlala, eupša beakanyetša le maemo a mabe (dikgonagalokotsi) ao a ka go hlagelago. Ke moka rulaganya, diriša, o be o laole go ya ka leano leo o le šomišago.



**Taodišwana ye e ngwadišwe ke Marius Greyling, yo mongwe yo a ngwalelago Pula Imvula. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go mariusg@mrgacc.co.za.**

# Tlhalošo ya Phokoletšo ya Tisele

**P**hokoletšo ya tisele e hlamilwe go šireletša diintasteri tša gae go phadišano ya ditšhabatšaba (moo balemi ba bagolo ba šireletšwago), le ge e le go thuša bareki bao ba sa hlokego go diriša ditsela.

Go ya ka mohuta wa intasteri, phokoletšo ye e dumelela kgaolelo ka bottalo goba ya seripa malebana le motšhelo (lebi) wa dibešwa le motšhelo wa Sekhwama sa Dikotsi tša Ditsela (*Road Accident Fund*). Intasteri ya temo e dumelela kgaolelo ye e ka bago ya 40% malebana le motšhelo wa Sekhwama sa Dikotsi tša Ditsela. Gonabjale phokoletšo ya tisele ke R2,83/litara. Molemi o fokoletšwa malebana le tekanyo ya 80% ya tirišo ya gagwe ka molao (ke go re sephesente sa 80% sa dilitara tše di dirišwago ka molao).

## Na motho o dira bjang go amogela phokoletšo ya tisele?

Go kgona go amogela phokoletšo ya tisele molemi o swanetše go ba a ngwadišitšwe VAT le phokoletšo ya tisele go ya ka Molao wa Motšhelo wa Ditšwantle le Dithoto (*Customs and Excise Act*).

Go amogela phokoletšo ye le go kgona go kgopela gore a bušeletšwe, molemi o swanetše go kgona go akanya le go bontšha palo ya dilitara tše a di dirišitšego ka molao go ya ka Šetule ya 6 ya Molao wa Motšhelo wa Ditšwantle le Dithoto. Šetule ye e šupetša ditiro tše di dumelwago phokoletšo ye le ka moo bohlatse bja tirišo ya tisele bo swanetšego go bolokwa. Phokoletšo ye e tšewa go ba 'tumelo ya sebakanyana' (*provisional concession*) go fihla ge molemi a kgona go bontšha ka moo go kwalago gore tisele e dirišitšwe ka molao.

## Dipukutiragalo

Godimo ga gore balemi ba swanetše go bontšha bohlatse bja theko ya tisele, ba swanetše gape go kgona go bontšha ka moo tisele ye e dirišitšwego.

Ba SARS ba swaragane le go hlama pukutiragalo ya semmušo. Ba eleditše ba Sešegotlotlo ka pukutiragalo ye e amago temo e nnoši. SARS e emetše phetho ya Sešegotlotlo malebana le taba ye. Bohlatse bjo bo ngwalwago pukutiragalo bjo bo sa kwalego, goba bohlatse bjo bo akaretšago dintilha di se kae fela, bo ka hlola tiego ya ditshepelo le ge e ka ba kgano ya kgopelo (*claim*). Mohlala: ge nepo ya tirišo ya tisele e sa hlalošwe, se se tlo hlola tiego. Balemi ba eletšwa go boloka bohlatse bjo bo tletšego le gona bo kwalago, go akaretša le mangwalo a a bo thekgago. Mhlala ya dipukutiragalo e ka hwetšwa wepsaeteng ya SARS, e lego:

- <http://www.sars.gov.za/AllDocs/LegalDoclib/Drafts/LAPD-LPrep-Draft-2013-16%20-%20Draft%20Tariff%20Amendment%20Diesel%20Storage%20Logbook.pdf>; and
- <http://www.sars.gov.za/AllDocs/LegalDoclib/Drafts/LAPD-LPrep-Draft-2013-17%20-%20Draft%20Tariff%20Amendment%20Diesel%20Usage%20Logbook.pdf>.

Re eletša balemi go šetša dintilha tše di late-lago tše di ka ba hlahlago:

- Kgopela phokoletšo go ya ka tisele ye e šetšego e dirišitšwe, e sego go ya ka theko ya yona. Boloka bohlatse bjo bo tletšego bja tisele ye e dirišitšwego polaseng (go tšwa mafelong a bohlokwa a phatlatalšo):
- Letšatšikgwedi leo tisele e okeditšwego ka lona.
- Bokaakang bjo bo okeditšwego.
- Tlhalošo ya senamelwa.
- Lebaka leo tisele e dirišitšwego ka lona.

Ela hloko: Boitemogelo bja tlakišo (*auditing*) bo bontšhitše gore ba SARS ba ka nyaka gore molemi a šupe fao tiro ye e amago tirišo ya tisele e diragala-go polaseng. Se hlaloše tiro ka go re 'kakaretšo' – go kaone go e hlaloša go ya ka ditiro tše di šupetšwago Šetuleng ya 6 ya Molao wo o boletšwego.

Re kgopela gore o ele hloko gore pukutiragalo ya mafelelo e sa tlo tšweletšwa ke SARS. Ka fao tsebišo ya ka godimo e ka fetoga.

Go humana tsebišo ye e tlaleletšago ya ka godimo ka taolo ya phokoletšo ya tisele le ditiro tše di dumelwago, bala Molao wa Motšhelo wa Ditšwantle le Dithoto (Šetule ya 6, karolo ya 3): <http://www.sars.gov.za/AllDocs/LegalDoclib/SCEA-1964/LAPD-LPrim-Tariff-2012-19%20-%20Schedule%20No%206.pdf>.

## Mokgwa wo mofsa wa phokoletšo ya tisele o šišintšwe

Ngwageng wona wo ba Sešegotlotlo sa Setšhaba ba gatištše lengwalo la kahlahlo (*discussion document*) moo ba kgopetšego ditšišinyo malebana le phetolo ya mokgwa wa phokoletšo ya tisele. Ba Grain SA le Agri SA ba arabile kgopelo ye. Ba Sešegotlotlo le SARS ba akanya go thoma go diriša mokgwa wo mofsa wo lenyaga (2018). Diphetolo tše dingwe tše bohlokwa tše di šišinywago ke tše di latelago:

- Ditiro tše di dumelwago di beelwa meliwane mme go tlo dumelwala tše di amago tšweletšo ya theo le gona ya kgonthe fela (*purely primary production*). Go šišinywa gore ditiro tšohle tša thwalo go tloga polaseng le ge e le ditiro dife le dife tša go šoma ditšweletšwa (*processing activities*) di tlogelwe.
- Tšišinyo ye nngwe ke gore tšweletšo ya theo ye e dumelwago e swanetše go kgokaganywa le lefelo la popego moo ditiro tša mohuta woo di diragalago.

# PULA IMVULA

**Sehlopha sa morulaganyo**

**GRAIN SA: BLOEMFONTEIN**

46 Louw Wepener Street  
1st Floor  
Dan Pienaar  
Bloemfontein  
9301  
► 08600 47246 ◀  
► Fax: 051 430 7574 ◀ www.grainsa.co.za

**MORULAGANYIMO GOLO**

**Jane McPherson**  
► 082 854 7171 ◀ jane@grainsa.co.za

**MORULAGANYI  
PHATLALATŠO**

**Liana Stroebel**  
► 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za

**TLHAMO, THULAGANYO LE KGATIŠO**

**Infoworks**  
► 018 468 2716 ◀ www.infoworks.biz



**PULA IMVULA E HWETŠAGALA  
KA MALEME A A LATELAGO:**

**Sesotho sa Leboa,**  
Seafrikanse, Setswana, Sesotho,  
Seisimane, Sezulu le Sethosa.

**Lenaneotlhabollo la  
Balemi la Grain SA**

**BALOMAGANYI BA TLHABOLLO**

**Johan Kriel**  
Freistaat (Ladybrand)  
► 079 497 4294 ◀ johank@grainsa.co.za  
► Ofisi: 051 924 1099 ◀ Dimakatsi Nyambose

**Jerry Mthombothi**

Mpumalanga (Nelspruit)  
► 084 604 0549 ◀ jerry@grainsa.co.za  
► Ofisi: 013 755 4575 ◀ Emelda Mogane

**Jurie Mentz**

Mpumalanga/KwaZulu-Natal (Louwsburg)  
► 082 354 5749 ◀ jurie@grainsa.co.za  
► Ofisi: 034 907 5040 ◀ Sydwell Nkosi

**Graeme Engelbrecht**

KwaZulu-Natal (Dundee)  
► 082 650 9315 ◀ dundee@grainsa.co.za  
► Ofisi: 012 816 8069 ◀ Nkosinathi Mazibuko

**Luke Collier**

Kapa-Bohlabela (Kokstad)  
► 083 730 9408 ◀ goshenfarming@gmail.com  
► Ofisi: 039 727 5749 ◀ Luthando Diko

**Liana Stroebel**

Kapa-Bodikela (Paarl)  
► 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za  
► Ofisi: 012 816 8069 ◀ Hailey Ehrenreich

**Du Toit van der Westhuizen**

North West (Lichtenburg)  
► 082 877 6749 ◀ dutoit@grainsa.co.za  
► Ofisi: 012 816 8038 ◀ Lebo Mogatlanyane

**Sinelizwi Fakade**

Mthatha  
► 071 519 4192 ◀ sinelizwifakade@grainsa.co.za  
► Ofisi: 012 816 8077 ◀ Cwayita Mpotyi

**Articles written by independent writers are  
the views of the writer and not of Grain SA.**

## PHOKOLETŠO YA TISELE

### Tlhalošo ya Phokoletšo ya Tisele

**SARS**

EFFECTIVE DATE  
TBA

**EXCISE**

**DIESEL STORAGE FACILITY/UNIT NUMBER**

Opening metre reading		Purchase receipts		Metre reading before disposal		Disposal				Metre reading after disposal
Date	Opening balance reading (litres)	Invoice number	Date	Litres received	Opening balance plus receipts	Date	Litres disposed (if losses occurred, also note here)	Disposed to each vehicle/unit to be indicated separately	Purpose of Disposal (State whether or eligible or non-eligible use)	Opening balance plus receipts minus disposals
01/01/2012	20 l	D 001	20/01/2012	40 l	60 l	01/03/2012	10 l	Tractor RX 001	Farming / Ploughing / Plot 1	50 l
01/03/2012	N/A	N/A	N/A	N/A	50 l	01/03/2012	30 l	Truck SP 011	Farming / Transport to first point of delivery / Address	20 l
01/03/2012	20 l	D 002	07/04/2012	50 l	70 l	01/05/2012	40 l	Tractor RX 001	Farming / Ploughing / Plot 2	30 l
01/05/2012	30 l	D 003	07/05/2012	20 l	50 l	N/A	N/A	N/A	N/A	50 l
Opening balance		20(l)	Plus	Total Received	110(l)	Minus	Total Disposed	80(l)	equals	Closing Balance
										50(l)

**SARS**

EFFECTIVE DATE  
TBA

**EXCISE**

**DIESEL STORAGE FACILITY/UNIT NUMBER**

Opening metre reading		Purchase receipts		Metre reading before disposal		Disposal				Metre reading after disposal
Date	Opening balance reading (litres)	Invoice number	Date	Litres received	Opening balance plus receipts	Date	Litres disposed (if losses occurred, also note here)	Disposed to each vehicle/unit to be indicated separately	Purpose of Disposal (State whether or eligible or non-eligible use)	Opening balance plus receipts minus disposals
01/01/2012	20 l	D 001	20/01/2012	40 l	60 l	01/03/2012	10 l	Tractor RX 001	Farming / Ploughing / Plot 1	50 l
01/03/2012	N/A	N/A	N/A	N/A	50 l	01/03/2012	30 l	Truck SP 011	Farming / Transport to first point of delivery / Address	20 l
01/03/2012	20 l	D 002	07/04/2012	50 l	70 l	01/05/2012	40 l	Tractor RX 001	Farming / Ploughing / Plot 2	30 l
01/05/2012	30 l	D 003	07/05/2012	20 l	50 l	N/A	N/A	N/A	N/A	50 l
Opening balance		20(l)	Plus	Total Received	110(l)	Minus	Total Disposed	80(l)	equals	Closing Balance
										50(l)

**Ditshwantšho tša 1 - 2: Mehlala ya dipukutiragalo tše di ka bogelwago wepsaeteng ya SARS.**

- Batho bao ba amegilego ditirong tše di dumelwago tša tšwelešo ya theo, ba ka kgopela pušetšo malebana le theko ya tisele ye e dirišitšwego ditirong tše, peelano e le gore ba swara pukutiragalo ya kgontha ye e kgokagane go le lefelo la popego moo tšwelešo ya theo ye e dumelwago e phethwago go lona.
- Dikgopelo (claims) di tla amogelwa fela malebana le tisele ye e dirišitšwego ditirong tše di dumelwago tša tšwelešo ya theo, mme kabonabipole ya sephesente sa 80:20 ye e amago dipušetšo malebana le temo e tla fediswa. Se se ra gore go ya ka mokgwa wo mosha wo o akanywago balemi ba ka kgopela pušetšo ka bottlalo (100%) ya ditshenyegelo tša bona mabapi le tirišo ya tisele ye e dumelwago.
- Go šišinywa taolo ye e ikemetšego ya pušetšo

ya tisele, ye e kgaoganego le taolo ya VAT. Ka fao kganelo ya bao ba ka holago ka go kgopela pušetšo malebana le tisele – ka ba ka la ge ba se ba ingwadišetša VAT – e tla fediswa.

### Kakaretšo

Phokoletšo ya tisele ke mohola wo mongwe go e se mekae ye e amogelwago go mmušo, mme mokgwa wo o swanetše go dula o sa gonontšhe. Ge maloko a Grain SA a ka ba le mathata malebana le phokoletšo ya tisele goba go e kgopela, ba ka ikgokaganya le mokgatlo wo.

**Taodišwana ye e ngwadilwé ke Corné Louw,  
Raekonomi yo Mogolo wa Grain SA. Ge o  
nyaka tsebišo ya go fetá ye, romela imeile  
go corne@grainsa.co.za.**



THIS PUBLICATION IS  
MADE POSSIBLE BY THE  
CONTRIBUTION OF  
THE MAIZE TRUST